

**УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Шахарлар географияси

фанидан маърузалар матни

Маърузалар матнида аҳоли пунктлари шаҳарлар ва уларнинг географияси иқтисодий ва социал географиянинг ўзига хос йўналиши тўғрисида сўз юритилади.

Асосий эътибор шаҳарларнинг вужудга келиши, ривожланиши, генетик ва функционал типлари, уларнинг ҳудудий бирикмаларини ўрганишга қаратилган.

Маъруза матни география йўналишида таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган.

Муалиф:	ўқитувчи Х. Ниёзов
Масъул муҳаррир:	доцент Қ. Алланов
Тақризчи:	г.ф.н. Ҳ. Абдуназаров

200__ йил __-август куни Табиийёт-география факултети илмий кенгашининг 1-сонли йиғилишида тасдиқланган.

Факултет декани	доц. Б. Холимазаров
------------------------	----------------------------

200__ йил __-август куни география кафедрасининг 1-сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва фойдаланишга тавсия етилган.

Кафедра мудири:	г.ф.н. Ш. Абдуназаров
------------------------	------------------------------

Мавзу: Шаҳарлар географияси фанининг объекти ва предмети

Геурбанистика ёхуд шаҳарлар географияси аҳоли ва аҳоли манзилгоҳлари ва умуман, иқтисодий ва социал географиясининг энг ривожланган йўналишидир. Шаҳарлар бошқа иқтисодий географик объектларга қараганда ўзининг яхлит, дархол кўзга ташланиб туриши билан фарқланади. Бунинг сабаби- уларнинг ишлаб чиқаришини, ижтимоий-иқтисодий воқеликни ҳудудда, геогрфик харитада ўзига мос тасвирлашдир.

Маълумки, иқтисодий хариталарда асосан уч ҳудудий шакл кўрсатилади: чизиқлар ёёлларга мос келса, ареал ёки майдонлар-қишлоқ хўжалик соҳаларига, нуқта ва тугунлар (тугунчалар) эса саноат марказлари, шаҳарларни акс эттиради. Бинобарин, айтиш мумкинки, иқтисодий ва социал географиянинг асосий тадқиқот объекти ана шу учлик ҳудудий ёки географик геометрия ҳисобланади ва уларни таҳлил этиш бу фаннинг туб масаласидир.

Шаҳарлар географиясининг иқтисодий ва социал география фани доирасидаги бундай ютуқни боиси нима? Авваломбор, таъкидлаш лозимки, шаҳарлар ҳудудий бирликдир, иккинчидан, улар мураккаб социал-иқтисодий категория; учинчидан шаҳарларда атроф-муҳит, мазкур ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти, мисли ойнада аксини топгандек, яхлит мужассамланади; тўртинчидан, шаҳарлар ҳар бир давлат, ҳудуд, иқтисодий ва социал географик тизимнинг таянч нуқталари, “устенлари” бўлиб хизмат қилади. Шаҳарлар бизнинг ўтмишимиз, ҳозирги кундаги қудратимиз ва истиқболда ривожланиш қуввати ва имкониятимиздир. Улар ердаги чинакам юлдузлардир.

Шаҳарлар жуда мураккаб мавжудот бўлиб, серқирали вазифаларни бажаради. Сиёсий жихатдан олсак, ҳар бир давлат ўзининг шаҳарлар тўри ва айниқса пойтахти (дорулсалтанати) билан кучлидир. Бежиз эмаски, ҳар қандай уруш- юрушлар муваффақияти ва зафари душманнинг шаҳар ва қалъаларини забт этишда, бўйин сўндиришда ўз исботини топган. Демак, қадимда шаҳарлар бутун юртга, мамлакатга, бойликка нисбатан берилган. Уларни турли мамлакат ёки “иқлимларда” турлича аташган: кубба мадинат, полис, болиғ, бозор, таун, град, пур, бург, вилл ва хоказолар айти пайтда шаҳарлар географиясининг кенглигидан далолат беради. Бундан кўриниб турибдики, шаҳарлар давлатларнинг сиёсий ҳаётида, уларнинг жаҳон ҳамжамиятида, геосиёсий тузилмасида муҳим рол ўйнайди.

Шаҳарларнинг қудрати уларда мужассамланган иқтисодий салоҳияти билан белгиланади. Шаҳарлар энг аввало, қишлоқ хўжалиги бўлмаган тармоқларнинг ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида иқтисодий жихатдан самарали, сердаромад, ҳаракатчан (динамик) йўналишларини ўзида мужассамлаштирган. Шу боис ҳар қандай мамлакат миллий иқтисодиётининг таркиби, ривожланганлик даражаси ва халқаро меҳнат тақсимотдаги ўрни, ундаги мавжуд шаҳарлар тизими, урбанизация жараёни билан тавсифланади. Айти вақтда шаҳарларнинг илмий-техникавий, маданий салоҳиятилари ҳам салмоқлидир.

Шаҳарлар бозор иқтисодиётига ўтишда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Уларда мавжуд бўлган банк-молия тизимларини бозор инфраструктураси маъносида таърифлаш мумкин. Бинобарин, мустақил мамлакатимизнинг сиёсий ҳаёти ва

унинг бозор муносабатларига ўтиш даврида шаҳарларнинг аҳамияти беқиёсдир. Шаҳарларда замонавий тармоқлар, илғор технология жорий этиш имконияти катта: хорижий сармоядролар ҳам асосан шаҳарлар ва айниқса инфраструктура тизими мукамал шаклланган марказларни танлашади. Шаҳарларда товар айрибошлаш, пул абароти (айланиши) фаол бўлади. Буларнинг барчаси шаҳарларга янгича қарашни тақазо этади.

Шаҳарнинг маданий-маънавий, диний, тарихий жиҳатларини ҳам унутмаслик лозим. Қадимда хусусан дини исломда шаҳарларга ойдек нисбатан берилган, улар дорул, байт-ул, шариф каби иборалар билан улуғланган. Агар даштий ёвузлар шаҳарлар риворжланишига қарши бўлган бўлсалар, мусулмон оламида шаҳарларни барпо этиш ва уларни юксалтиришга жиддий эътибор берилган.

Ўтмишда шаҳарларнинг гоҳ авж олиши гоҳ тушкунликка учраши маданият (цивилизация) ижтимоий риворжланишнинг доимий йўлдоши бўлган ана шундай даврий нотекисликлар тарих босқичларини белгилаб турган. Шунинг учун юртнинг тарихи, тавсифи ва тақдири кўп жиҳатдан унинг шаҳарлари билан боғлиқдир.

Ҳар қандай ўаҳарлар азалиий ва абадий муқаддас жойлардир, чунки бу жойларда буюк авлиё ва алломалар қабри мавжуд. Кўпгина шаҳарлар ана шундай фазилатга эга. Бу борада Макка ва Мадина, Бухоро, Туркистон, Самарқанд, Хива, Тошкент, Термиз, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Чустга ўхшаш шаҳарларни тилга олиш кифоядир.

Шаҳарларимизнинг хосиятли тупроғи, еру суви дунёга машхур сиймоларни берган. Улар эса исми-шарифлари билан ўз навбатида туғилган ва яшаган шаҳарларни дунёга машхур қилишган, адабийлаштирган.

Шаҳарларнинг муқаддаслиги қадамжойлар ва мозорлар билан боғлиқ; қабристонлар шаҳарларнинг ўтмиш сирлари, тарихини сақлайди, улардаги бозорлар эса юртнинг ижтимоий ҳаётини минатюрада мужассамлантиради. Бинобарин, шаҳарлар шу ўлка, диёрнинг иқтисодий ва социал, ижтимоий географиясини кўзгусидир. Халқимиз ҳаётида бозорлар азалдан муҳим ўрин тутган; бозори бор жой деб юритилган (ҳозир ҳам Хитойнинг Уйғуристонида кичик шаҳарлар, район марказлари баъзан бозор деб айтилади). Бозорлар мамлакатнинг турли шаҳарларида ҳафтанинг деярли ҳар кунида навбатма-навбат уюштирилган, айниқса, чоршанба, пайшанба,, жума ва якшанба кунлари бозорлар нихоятда гавжум бўлган. Шу боис шарқ бозорларининг шаҳар ҳосил қилувчи вазифаси уларнинг шаҳар ҳақиғина эмас балки бутун атроф аҳлига хизмат вилишда кўринган. Шаҳарликлар учун бозорлар ҳар куни ва бир жойда муҳим, барқарор бўлса, қишлоқ аҳлига эса бозор ҳар куни ва ҳар жойда бўлган. Бозор кунини оила аъзолари зориқиб кутишган, шу кунга мўлжалланган маълум мақсадларни режалаштирган: бозор болажонларга совға берган, оилага рўзғор юмушларини бажарган, оила ва қуни-қўшни, маҳалла учун ахбарот вазифасини адо этиб келган.

Юртимизга турли мақсадда ташриф буюрган саёҳатчилар, мусофир ва бошқалар энг аввало, шаҳарларимизнинг бозорларини

таърифлашган. Шаҳарнинг катта-кичиклиги, мамлакат ва юртда тутган мавқеини бозор ҳажми, унда савдо-сотик қилинадиган товарлар, матолар географияси билан баҳолашган. Шу сабабли шарқ маданиятини ва тарихини бозорларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бизнинг “бозор” татмамиз Буюк ипак йўли орқали Европага улардан эса Америка қитъасига ҳам кириб борган.

Халқимиз ҳаётида бозорлар ҳозир ҳам муҳим ўрин тутди. Агар мазор ва қабристонларда қадриятимиз мустаҳкамлиги, ўтган авлодга муносабатимиз ўз аксини топса, бозорлар юрт бойлиги ва бутлиги, халқ фаровонлигининг кўгусидир. Бинобарин, шаҳарларни иқтисодий ва социал географик ўрганишда қадамжой ва бозорларга ҳам ҳақли равишда катта эътибор беришни талаб этади.

Юқорида келтирилган шаҳарларнинг қисқача тарихи уларни ўрганишнинг нихоятда серқиррал; қизиқarli ва айна пайтда маъсулиятли эканлигидан далолат беради. Бу жубоқ ёки калавада географлар ҳамма вақт ўзига хос ва бетакрор ўринлари билан ажралиб туради; географик тадқиқот учун шаҳарларнинг, энг аввало ҳудудий тизим, ҳудудий-иқтисодий ва социал мажмуа, динамик, ҳаракатчан эканлиги муҳимдир.

Демак, шаҳарлар географиясининг объекти маълум бир ҳудудда тарихан шаклланган шаҳар ёки шаҳарлар тўри, тизимидан иборатдир. Унинг предметини эса қуйдагича таърифлаш мумкин.

Шаҳарлар географияси иқтисодий ва социал географиянинг алоҳида тармоғи бўлиб, у турли мамлакат ёки районларда шаҳарларнинг вужудга келиш ва ривожланиш хусусиятларини,

уларнинг мураккаб ҳудудий тизимларининг шаклланиш қонуниятларини ўрганади.

Шаҳарлар географияси саноат, транспорт, аҳоли географияси, ҳамда шаҳарсозлик ва район планировкаси, социалогия, демография, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси каби йўналишлар билан алоқа қилади. Уни ўрганишда географик таққослаш картография, тарихий статистик, моделлаштириш ва бошқа методлардан фойдаланилади.

Шу билан бирга шаҳарларни ўрганиш орқали мамлакат ёки вилоятнинг ўтмиши, уларнинг ҳозирги ахволи, ижтимоий ва сиёсий вазиятлардан бохабар бўлиш мумкин. Айни пайтда шаҳарларнинг геостратегик аҳамияти ҳам катта. Аммо, шаҳарларни аҳоли пунктларининг бошқа шаклидан, жумладан, қишлоқлардан кескин ажратиш ҳам нодурустдир. Сабаби, шаҳарларнинг аксарияти, хусусан бизнинг шароитимизда қишлоқлар негизида шаклланган. Қолаверса, Осиё ёки Шарқ шаҳарлари аслида шаҳар ва қишлоқларнинг ажралмас бирлигидир.

Мавзу: Шаҳарларни географик ўрганиш

Давлатлар ва иқтисодий районларни ўрганишда, ўлкашуносликда бу ҳудудларнинг умумий таърифидан шаҳарларга ўтилади, яъни шаҳарлар мамлакатлар ички тузилиши, ҳўжалик таркиби ва ҳудудий тафовутларни билиб олишда таҳлил қилинади. Демак, бундай анъанавий йўналишда шаҳарлар ўлка, ҳудуд иқтисодий таърифининг поёнида якуний бўғинида ўрин олган. Бироқ бу масалани аксинча, муқобил равишда ҳам ҳал этиш имконияти бор; шаҳарларнинг жамият ҳаёти ва унинг

социал-иқтисодий тузилмасини аниқ ва сиёсий ҳудудий шакли экалигидан келиб чиққан ҳолда мамлакат тавсифини унинг шаҳарларидан бошлаш мумкин.

Шаҳарлар мамлакат ва иқтисодий районлар географиясида ўрганилиши билан бир қаторда улар алоҳида тадқиқот объекти бўлиб ҳам хизмат қилади. Бу борада, яъни шаҳарларни иқтисодий географик ўрганиш тартиби ҳақида илмий-услубий адабиётларда кўпгина таниқли олимларнинг кўрсатмалари мавжуд. Албатта, шаҳарларни ўрганиш авваломбор уларнинг тарихи, келиб чиқиши, генетик хусусиятларини таҳлил қилишдан бошланади. Натижада асосан тарихий манбаларга таянган ҳолда, ўрганилаётган шаҳар ёки шаҳарларнинг нима учун айнан шу жойда ўтмишнинг айнан шу босқичида вужудга келганлиги ёритилиб берилади.

Шаҳарларнинг ретроспектив ўрганиш тарихий тамоилга биноан бажарилади: қўйилган мақсад нуқтаи назаридан ўтмиш маълум тарихий даврларга бўлинади ва ҳар бир даврнинг шаҳар (шаҳарлар) шаклланиши ва ривожланишига бўлган таъсири тадқиқ этилади. Аммо бу ерда тарихнинг “иқир-чикирига” ўтиб кетилмайди, география тарих учун эмас, аксинча тарих географияга хизмат қилиши керак.

Мамлакатимиз шаҳарларини ўрганишда уларни бунёд этилганлигидан бошлаб, ҳозирги кунгача босиб ўтган йўлидаги асосий тарихий даврий воқеалар қисқача кўрилиб чиқилади ва улар мавжуд борликдан келиб чиққан ҳолда баҳоланади. Бошқача қилиб айтганда шаҳарларнинг тарихи вужудга келган ва ривожланиб кетган давр нуқтаи назардангина эмас (бу асосан тарихнинг вазифаси) балки уларнинг ҳозирги вақтдаги ҳолатидан

келиб чиқиб ҳам тахлил қилинади. Тарихий география учун эса ҳар бир ходиса ўша даврдан келиб чиқиб тахлил этилиши ва баҳоланиши лозим. Зеро, Гераклит айтканидек “ Айни бир оқимга бир вақтнинг ўзига икки марта тушиб бўлмайди”. Чунки, иккинчи марта кирганда оқим (сув) ҳам унга тушувчи ҳам илгарисидек эмас, ўзгарган бўлади.

Ўзбекистон шаҳарларини ўрганишида, уларнинг қадимий ва бой тарихтан ташқари, рус ва советлар империяси давирлар ҳам кўриб чиқилади. Шундан сўнг шаҳарлар шаклланиши ва ривожланишидаги мамлакатимизнинг мустақиллик даврига алоҳида эътибор бериш лозим.

Ўрганилаётган шаҳар ёки шаҳарлар тарихига кўра, уларнинг гинетик турлари ажратилади, “янги” ва “эски” шаҳарлар гуруҳи аниқланади. Эндиги шароитда “янги шаҳарларни” собиқ советлар даврида вужудга келганлиги билан асослаш нодурустдир. Қолаверса, янги шаҳар тушунчасининг ўзи ҳам нисбийдир. Кенг маънода юртимизнинг янги тарихига мувофиқ “янги шаҳарлар” деб уларни Туркистон Россия томонидан забт этиб олинган (XIX аср яrimi) даврдан сўнг пайдо бўлганларини айтиши мумкин. Бундай шаҳарлар туркумига Фарғона (Янги Марғилон, Скобелов), Кобон (Янги Бухоро), Тўрткул, (Петроалександровск) лардан бошлаб кйенги йилларда вужутга келган барча шаҳарлар киритилади. Шу маънода СССР даврида барпо бўлган шаҳарлар (Навоий, Зарафшон, Ширин, Дружба, Маржонбулоқ, Толимаржон, Янгиер ва бошқалар) ҳам янгилар қаторига киради. Аммо иқтисодий ва социал география нуқтаи назаридан қараганда бутунлай “бўш” ёки ўзлаштирилмаган жойларда ҳамда кийинги

қисқа даврида ахолиси ва хўжалиги кескин ривожланган ва ташқи қиёфаси тубдан ўзгарган манзилгоҳларни том маънодаги янги шаҳарлар деб аташ тўғрироқдир.

Шаҳарлар географиясини ўрганишдаги навбатдаги босқич уларни катта-кичиклиги бўйича табақалаштириш (классификациялаштириш)дан иборатдир. Бу ерда қўйилган мақсад ва тадқиқ қилинаётган объект хусусиятида келиб чиқиб, шаҳарлар турли ахоли сони бўйича турли даража ёки классларга ажиратилади. Энг аввало улар 3 гуруҳга: катта, ўрта ва кичик шаҳарларга бўлинади, махсус тадқиқотларда эса янада кенгроқ классификация қўлланилади. Табиийки, катта ёки кичик шаҳар тушунчаси ҳам нисбийдир. Масалан; Тошкент даражасини ҳатто азим Самарқанд ёки Наманган ҳам кичик шаҳарлар (Японлар “шаҳар нима?” саволига “бу Токиодир” деб жавоб беришган экан). Айни пайтда мамлакатимиз қишлоқ жойлари, ичкарисидан қараганда туман маркази-кичик шаҳар ҳам улар учун катта, ўлкан кўринади. Мисол учун Қашқадарёнинг Қамашини ёки Чирокчинини ахолисининг нигоҳида шаҳар-бу, энг, аввало Қамашини ва Чирокчидир; Қарши, Самарқанд, Тошкент эса улар учун нихоятда улкан азим шаҳар ҳисобланади. Демак шаҳарларни миқдорий жиҳатдан турлича баҳолаш сунъийликка эга экан. Бироқ бундай қараш, одатда оддий халқ, ҳаётининг ва анъанавий кундалик андозаларга мос келади, холос. Илмий изланишларда эса ҳар бир тақиқот объекти учунгина эмас, балки мамлакат миқёсида расмий равишда қабул қилинган маълум андозаларга амал қилиш керак. Буни айни пайтда турли вилоят ва мамлакатлар шаҳарларни қиёсий географик ўрганишда ҳам қўл келади.

Шаҳарлар келиб чиқиши ва уларни классификациялаш натижалари махсус статистик жадвал, диаграмма, график ва хариталар ёрдамида тасвирланиши шарт. Жумладан, шаҳарлар табақаланишини пирамида шаклида кўрсатиш ҳам нихоятда мақбул усул ҳисобланади. Чунки бундай тасвирда мамлакат ёки вилоятнинг қайси бўғинидаги шаҳарлари кўп ёки кам, кучли ёки заифлиги ва ушбу муаммони ҳал этиш йўллари, манбалари яққол кўринади. Айтиш жоизки бу ҳолат мамлакат ёки район ҳўжалигининг ҳудудий мужассамлашув хусусиятини акс эттиради.

Шаҳарлар миқдорий даражалари билан бирга, улар сифат кўрсаткичлари, бажарадиган вазифалари (функциялари) бўйича ҳам бир-бирига ўхшаш эмас. Маълумки жуда кўп шаҳарлар турли мақомдаги маъмурий марказ вазифасини ўтайдилар. Улар орасида кўпчиликлари туман марказлари, ундан камроғини- вилоят ва фақат биттаси эса мамлакат маъмурий-сиёсий, яъни пойтахт функциясини бажаради.

Ҳўжалик жихатидан ёндошганда жуда кўп шаҳарлар саноат ва транспорт маркази, айримлари ҳам олиш (рекреация) фан марказлари ҳисобланади. Шаҳарларнинг бажарадиган вазифасини ихтисослашувини аниқлашда, асосан банд бўлган аҳоли таркиби таҳлил этилади. Шунга кўра, саноат, транспорт ёки фан-техника марказлари ажратилади. Саноат шаҳарлари ичида кўп тармоқли саноат маркази, оғир ва енгил саноат, ресурс шаҳарлар каби функционал типлар белгиланади. Агарда ана шундай шаҳарлар тоифалари уларнинг катта-кичиклиги, босқичлари билан биргаликда кўрилса, тадқиқот янада чуқур ва самарали бўлади.

Ўрганишлар натижасида шаҳарлар иқтисодий географиясининг энг муҳим қонунияти ўз исботини топади. Бу ҳам бўлса шаҳарларнинг бажарадиган вазифаси-ихтисослашуви, функцияси уларнинг катта ёки кичиклигини белгилашдир.

Шаҳарларни ўрганишда, уларнинг иқтисодий-географик ўрни, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва ҳудудий ташкил этиш шаклларига алоҳида эътибор бериш керак. Бу борада айниқса ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви, ихтисослашуви, кооперация ва комбинатлашувини саноат тугуни ва мажмуаларини тадқиқ қилиш муҳимдир. Бундай иқтисодий кўрсаткичлар статистик усуллар, ҳисоб-китоблар ёрдамида аниқланади, шаҳарлар кўрсаткичлари бошқа шаҳарлар ва мамлакатлар ўртача ҳолати билан таққосланади. Жумладан мужассамлашув ва ихтисослашув коэффициенти ва индекслари тармоқларнинг турланиши (диверсификацияси) аҳоли жон бошига тўғри келадиган саноат маҳсулоти ривожланганлик даражаси ва бошқалар ҳисоблаб чиқилади.

Маълумки ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш даврида ишлаб чиқаришнинг юқори даражада мужассамлашуви йирик корхоналарни қуриш кўп жihatдан мақбул эмас. Шу сабабдан бугунги шароитда саноатни жойлаштириш асосида шаҳарларнинг вужудга келиши ва уларнинг кескин ривожланиши нисбатан кам учрайдиган ҳолатдир. Бундан улкан қўшма корхоналар, қурилаётган Асака, Қоровулбозор шаҳарлари мустаснодир.

Шу билан бирга азалдан мавжуд бўлган кичик шаҳарлар муаммоси ҳозирги кунда бошқача маъно касб этади. Бундай шаҳарларнинг бирдан-бир ижобий имконияти, уларда меҳнат

ресурсларининг кўплиги қишлоқ районларига яқинлигидир. Бироқ кичик шаҳарлар молиявий жихатдан заиф, ўз-ўзларини бошқаришлари қийин ва давлат ёрдамига мухтож. Унинг устига мазкур шаҳарларда малакали ишчи ходимлар оз, замонавий инфраструктура тизими тўла шаклланмаган. Бинобарин, кичик шаҳарларимизга катта муаммолар хос деб айтишимиз мумкин.

Ана шундай шароитда хорижий сармоядорлар кўпроқ катта шаҳар муҳитини истайдилар, қўшма ва кичик корхоналар қуриш имконитлари ҳам бундай шаҳарларда кенгрок. Демак, эндиги шароитда катта шаҳарларда кичик корхоналар кўпроқ яратилмоқда, кичик шаҳарларда эса, агар улар моддий ва молиявий қўллаб-қувватланса, йирик саноат корхоналари ҳам қурилади. Аммо барча шаҳарларни бундай ривожлантириш мумкин эмас; вақт ҳам, капитал маблағ сармоя ҳам етишмайди. Бинобарин, кичик шаҳарларни айримларигина танлаб олинади ва улар ўсиш қутби ҳамда маркази сифатида ривожлантирилади. Бундай шаҳарларни ажратиб олиў эса уларнинг кўп омилли таҳлил этилиши ва баҳоланиши (иқтисодий географик ўрни, меҳнат ва хом ашё ресурслари экологик ҳолати, транспорт ва бошқа инфраструктураси, функцияси, катта-кичиклиги ва х.к.) асосида амалга оширилади.

Шаҳарларни иқтисодий географик ўрганишда, уларнинг транспорт фуқциясига ҳам алоҳида эътибор берилади. Шаҳар ва трнспотр йўллари ўзаро чамбарчас боғлиқ: бири иккинчисисиз бўлмайди, йўллар шаҳарларга келади, шаҳарлардан йўллар кетади. Хуллас шаҳарлар ва йўллар бу мамлакатнинг иқтисодий асоси, “қавурғаси” ҳисобланади.

Шунингдек шаҳарларнинг социал функциялари, фан ва таълим тузими, маданияти, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, экологик вазияти, аҳолисининг ўсиши каби масалалар ҳам ўрганилади. Шу ўринда пойтахт шаҳарларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Чунки ҳар қандай мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеи, халқаро ва дипломатик алоқалар сиёсий ҳаёти энг аввало унинг пойтахти билан боғлиқ. Бошқача қилиб айтганда, оламшумул ва умумбашарий муаммолар хусусида расмий сўз юритилганда, одатда давлатларнинг пойтахти номидан гапирилади. Шу бойис пойтахт шаҳарларнинг “юки” масъулиятлари нихоятда вазмин: улар бир томондан мамлакатни, ҳудудий-сиёсий жihatдан ташкил қилиш, бошқариш вазифасини адо этса, иккинчи томондан бундай марказлар давлатни жаҳон миқёсига муносиб равишда олиб чиқишлари керак. Айнан ана шу маънода ҳар қандай давлат ўз таъдирини пойтахтига топширади.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий мустақилликка эришуви муносабати билан унинг пойтахти-Тошкент жаҳон гиосиёси тузулмасининг субъектига айланди. Аввалари Тошкент собиқ Иттифок пойтахти-Москва “соёсида” қолган бўлса энди у дунёдаги барча мамлакатлар билан тўғридан-тўғри муомила қилади. Демак пойтахт шаҳарлар ривожланишига алоҳида эътибор берилиши қонуний ҳолдир. Сабаби- юртимизга келганлар, авваламбор, унинг пойтахтига қараб баҳо бериб кетадилар. Шу нуқтаи назардан мамлакатимиз шаҳарларининг сардори, қарвонбошиси, дорулсалтанати Азим Тошкент шаҳрининг

мустақиллик шарофати билан қисқа вақт ичида қиёфасини тубдан ўзгариши қувончли ҳолдир.

Пойтахт билар бир қаторда вилоят марказлари йирик саноат шаҳарлари, қадимий шаҳарларини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга (чунки ҳар қандай пойтахт ўз атрофи ўлкалари билан кучли). Шу ўринда шаҳарлар географияси билан шаҳар фарқ қила олиш керак. Биринчисида, мамлакат ёки вилоятларнинг шаҳарлар тўри, таркиби ва тизими тадқиқ этилса, иккинчисида алоҳида олинган бир шаҳар ўрганиш объект шаклида намоён бўлади. Бундай микрогеографик, йирик масштабли тадқиқотлар бизда, афсуски, ҳозирча акм бажарилади (хорижий давлатларда бу йўналиш анча илгарилаб кетган). Ваҳоланки шаҳарлар ички географиясини, ҳудудий тузилишини ўрганишнинг муҳим амалий (конструктив) жиҳатлари мавжуд. Ушбу йўналишдаги тадқиқотлар, анъанавий иқтисодий географик ўрганишларни, сотциал географик изланишларга яқинлаштиради, лойихалаштириш ва шаҳарсозликда, уларни режалаштиришда жуда қўл келади. Бундай ишларни бажаришда диаграмма, статистик жадвал ва графиклардан ташқари махсус социологик усулларни, анкета-сўровлар ўтказишни унутмаслик керак. Шаҳарлар функциясининг таҳлили, уларнинг демографик жараёнларини ўрганиш билан тўлдириши мақсадга мувофиқ. Зеро, шаҳарларнинг ривожланиши, амалда улардаги аҳоли миқдори унинг ўсиш суръатларида ўз аксини топади. Шунинг учун, шаҳарлар аҳолиси сонининг динамикаси, табиий ва механик ҳаракати ёш ва жинсий, миллий таркиблари қисқача кўриб чиқилади, тадқиқот натижалари жадвал, график ва карталарда тасвирланади.

Геурбанистикада шаҳарларнинг катта-кичиклиги, зичлиги, улар орасидаги масофа, урбанистик ва ҳудудий-урбанистик таркиби ҳам ўрганилади. Шунингдек, шаҳар манзилгоҳларининг ҳудудий ташкил этилишидаги, мураккаб шакллар-шаҳарлар агломерациялари мамлакат ёки вилоят шаҳарлари географияси доирасида ва шу билан бирга алоҳида тадқиқот объекти даражасида кўрилиши керак.

Урбанистик таркиб деганда, шаҳарлар тўри ва таркиби катта шаҳарларнинг мавжудлиги ва мавқеи тушунилади. Ҳудудий урбанастик таркибда, эса, мамлакат турли район ва вилоятларнинг ҳар хил босқичдаги шаҳарлар ва хусусан, йирик марказлар билан таъминланганлик даражаси назарда тутилади.

Шаҳарлар ривожланиши, урбанизация жараёни билан биргаликда ўрганиб борилади. Аммо бу оламшумул ходиса мамлакат тарихи, анъаналари ишлаб чиқаришнинг тармоқлар таркиби, ихтисослашуви ва ҳудудий ташкил этиш шаклларида келиб чиққан ҳолда баҳоланиш зарур. Шу жиҳатдан ёндошганда Ўзбекистоннинг урбанизация жараёнида ҳам ўзига хос ва мос, бетакрор йўли бўлмоғи табиийдир.

Шаҳарларни географик ўрганишда, фақатгина илмий адабиётлар ёки хариталар кифоя қилмайди. Бунинг учун ўша шаҳарларнинг мумкин қадар бевосита кўриш зарур. Кўрганда ҳам шаҳар марказидаги меҳмонхонада яшаб кетишнинг ўзи кифоя эмас. Бунинг учун, шаҳарнинг турли томонини жонли равишда кузатиш, чор атрофи билан бевосита танишиш ва шу асосда, унинг ҳудудий қўлами ва ички тафовутлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилмоқ лозим.

Айни пайтда фақат шаҳарнинг ўзини алоҳида олиб қараш, уни ёпиқ тизим шаклида фараз қилиш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Бу эса мантикий жihatдан ҳам тўғри эмас. Чунки, ҳар қандай шаҳар ўз атрофисиз, қишлоқ жойларсиз, мутлақо ажралган ҳолда вужудга келмайди ва ривожланмайди. Шаҳарлар, мисли тоғ рельефидек иқтисодий харитада ўзига хос чўққиларни акс эттиради ва бу нуқталар фақат атроф муҳит, маълум ҳудуд даврасидагина яққол кўзга ташланади. Ушбу объектив борлиқдан келиб чиқиб шаҳарлар ёки шаҳар географиясини, уларнинг барпо бўлиши ҳозирги куни ва келажагини атроф жойлар билан биргаликда ўрганилади. Зеро, айнан шу ҳудуд имконияти, қудрати ва салоҳияти туфайли бу шаҳар бўртиб чиққан, юксалган.

Шундай қилиб, шаҳар ёки шаҳарларни географик ўрганишда қуйдаги тартибга риоя қилиш мақсадга мувофиқдир;

1. Кириш
2. Шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланишига таъсир этувчи табиий ҳамда социал-иқтисодий шарт ва шароитлар.
3. Шаҳарларнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари (тарихий-географик таҳлил).
4. Шаҳарларнинг ҳозирги ахволи; функционал типлари, уларнинг классификацияси ; шаҳарлар сароати, демографияси, социал шароити, транспорти ва хоказо.
5. Шаҳарларнинг ҳудудий тизимлари, шаҳарлар агломерияси ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
6. Шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги асосий муаммолар.

7. Шаҳарлар ривожланишининг башорати, устивор йўналишлари.

8. Хулоса.

Юқорида келтирилган тартиб (схема) маълум ҳудуд шаҳарлар туркумини ўрганишда мослаштирилган. Шубҳасиз, бу бандларнинг орасида энг мухими ва марказийси 4-қисм, яъни шаҳарларнинг ҳозирги ҳолати ҳисобланади. Бинобарин, унинг тавсифи ҳам мураккаб ва кенг қамровли бўлади.

Агар алоҳида бир шаҳар ўрганиладиган бўлса, у ҳолда шаҳарнинг микрогеографияси ва атрофга ҳам эътибор берилади. Бошқача қилиб айтганда, бу ерда тизим-таркиб тамойилига асосланади.

Мавзу: Шаҳарларнинг тарихий шаклланиши ва “шаҳар” ҳақида тушунча

Шаҳарларнинг ҳам тарихи узоқ. Бироқ бу тарих инсоният тарихидан қисқа бўлиб, бу давр жамият тарихига мос келади. Шаҳарлар жамиятнинг ҳудудий бирикмаси (социуми) шаклида синфий тузум, яъни қулдорлик даврида кўпроқ ривожлана бошлади. Умуман олганда, шаҳарларнинг вужудга келишини ижтимоий меҳнат тақсимооти билан боғлайдилар.

Маълумки, дастлабки ижтимоий меҳнат тақсимооти деҳқончиликнинг чорвачиликдан ажралиб чиқишидир. Деҳқончилик, хусусан суғорма деҳқончиликнинг пайдо бўлиши муқим, доимий (станционар) аҳоли манзилгоҳларининг барпо бўлишига сабаб бўлди. Дастлабки суғориш иншоотлари ёки воситаларини кўпчилик қураб эди, ундан кўпчилик фойдаланар

ва уларни кўпчилик қўриқларди. Шу асосда кишиларнинг қадимий жамоаси вужудга келади. Аммо бу жамоа (жамият эмас!) кишиларнинг ҳудудий борлиги у даврда шаҳар ҳам қишлоқ ҳам деб айтилмасди.

Шаҳар ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг навбатдаги босқичи, яъни деҳқончиликдан ҳунармандчилик ва савдонинг ажралиб чиқиши натижасида пайдо бўлади. Ушбу касбдаги кишилар бевосита қишлоқ хўжалиги билан шуғулланмайдилар ва бинобарин, улар ҳар хил меҳнат қуроллари ишлаб чиқариш, ҳамда товар айрибошлаш (алмаштириш) да воситачилик вазифасини бажарган, қулай жойда ўрнашган аҳоли пунктларида яшаганлар. Кейинчалик бундай жойлар “шаҳар” деб аталган.

Қулдорлик даврида шаҳарлар қул савдоси маркази бўлган. Айти шу вақтда улар давлат марказлари вазифасини ҳам ўтаганлар. Натижада шаҳар-давлат (города-полисы) вужудга келган. Масалан, Рим, Афина, Византия, Вавилон, Бухоро, Самарқанд (Мароканд) шулар жумласидандир.

Феодализмда шаҳарлар ривожланишининг ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги, ердан фойдаланиш билан (феод-ер) боғлиқ бўлган. Бу даврда шаҳарларкатта ҳудудларнинг сиёсий, диний, иқтисодий ва маданий ҳамда савдо марказлари функциясини бажарган.

Шаҳарларнинг жадал тараққий этиши, ҳозирги замон урбанизация жараёнининг ривожланиши кўп мамлакатларда капиталистик ишлаб чиқариш, иқтисод, молия, транспорт ва бошқа соҳаларни мужассамлашуви асосида содир бўлган.

Бизнинг ўлкамизда эса шаҳарлар анъанавий равишда (шарқ маданиятига хос ҳолда) суғорма деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик негизида ривожланиб келган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки “шаҳар” тушунчаси, барча эл-юртларда, мамлакат ва музофотларда айнан бир маънода талқин қилинмайди, улар бундай мақомда турли давлатларда турлича белгиланган. Ғарб мамлакатларида шаҳарлар аҳоли сони ва зичлиги, жойларни архитектураси ва қурилиш шакли, манзилгоҳнинг бажарадиган вазифасига ўхшаш мезонлар орқали ажратилган. Ўзбекистонда 1972 йилдан бери аҳоли манзилгоҳининг шаҳар мақомини олиши учун энг камида 7 минг аҳоли эга бўлиши ҳамда уларнинг кўпчилиги қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган соҳаларда банд бўлмоғи шарт.

Шаҳарлар мураккаб тушунча . Шу боис улардан турли фан вакиллари ҳар хил талқин қиладилар. Масалан, иқтисод учун шаҳар асосан ишлаб чиқариш энг аввало саноат маркази, социология учун ўзига хос яшаш муҳити, тарихчи учун ўтмишдан гувоҳлик берувчи жойдир ва х.к. Иқтисодий географияда эса шаҳар-бу қишлоқ хўжалиги бўлмаган соҳалар ва улар билан шуғулланувчи аҳолининг ҳудудий ташкил этиш шакллари; у динамик ижтимоий-иқтисодий тизим (система) ҳисобланади.

Мавзу: Шаҳарларнинг иқтисодий географик ўрни

Иқтисодий ва социал географиянинг муҳим тушунчаларидан бири-иқтисодий географик ўрни (ИГЎ) айниқса шаҳарларга хос. Сабаби-шаҳарлар ҳудудий бирлик сифатида яққол ва яхлитдир.

Бинобарин, уларнинг географик ўрни ҳам дархол кўзга ташланади.

Шаҳарларнинг иқтисодий (уларнинг табиий географик, сиёсий географик, математик ўринлари ҳам мавжуд) географию ўрин деганда биз маълум бир шаҳарнинг ўзидан ташқарида ётган географик объектларига нисбатан жойлашганлиги ва бу объектларнинг шаҳар иқтисодий ривожланишига таъсирини тушунамиз.

Шаҳардан ташқарида, унинг ён атрофида ўрнашган географик объектлари тоғ, кўл, дарё, йўл, кон бошқа аҳоли манзилгоҳи, қишлоқ хўжалиги далалари, давлат чегаралари, электр станциялари, суғориш иншоотлари, рекреация объектлари ва хоказолар бўлиши мумкин. Уларнинг шаҳарга таъсири тарихий ва айти пайтда иқтисодий мазмунга эга бўлиши керак.

ИГЎ-нинг тарийлиги шундаки, бу ўриннинг қулай ёки ноқулайлиги давр ўтиши билан ўзгарувчан, бир вақт қулай бўлган ўрин кейинчалик ноқулай ва аксинча бўлиши мумкин. Бироқ умумий қонуният шундан иборатки, шаҳарлар ўз иқтисодий географик ўринларини яхшилашга интиладилар.

Шаҳарнинг иқтисодий географик ўрни ҳам мураккаб унинг ичида транспорт, географик, гидрогеографик, демогеографик, агрогеографик каби йўналишлар мавжуд. Шубҳасиз буларнинг орасида энг муҳими транспорт географик ўриндир.

ИГЎ-уч босқичга эга: макро, мезо ва микрогеографик ўрин. Бу босқичларнинг ҳудудий кўлами ва қамрови бир хил эмас. Масалан, микро-географик ўрин шаҳарнинг бевосита ўрнашган

жойи унинг энг яқин атрофи бўлса, мезо-географик ўрни эса шаҳарнинг нисбатан кенгрок ва каттарок ҳудуддаги мавқеидир; макро-географик ўрин ўрганилаётган шаҳарнинг янада улканрок ҳудуддаги ҳолатини англатади. Бу ерда шуни унутмаслик лозимки, муайян бир шаҳарнинг мезо ёки макро географик ўрни бошқа шаҳар учун (хатто улар қўшни жойлашган бўлса ҳам) ҳудуд кўлами жиҳатидан тўғри келмайди. Бу шаҳарнинг катта-кичиклиги, бажарадиган функциясига боғлиқ. Масалан, Тошкентнинг мезогеографик ўрни (у Марказий Осиё минтақаси билан белгиланиши мумкин) Чирчиқ ёки Бекободнинг, Наманган ёки Қаршининг мезогеографик ўрнига мувофиқ келмайди; аксинча бу шаҳарлар учун Марказий Осиё макрогеографик мазмунга эга бўлиши мумкин.

Тошкент вилоятидаги Бўка шаҳрининг макрогеографик ўрни эса жуда нари борса, Тошкент вилояти ва унга туташ бўлган кичик ҳудудлар доирасида белгиланади. Ахир Бўканинг район маркази, кичик шаҳар эканлигини Қирғизистон ёки Тожикистон, Оролбўйи ёки Фарғонада ҳамма билмайди-да!

Шаҳарларнинг вужудга келиши айна шу жойда ўрнашганлигига эгг аввало унинг микрогеографик ҳолати сабабчи бўлади. Бу тоғ ёнбағри, дарёнинг қуйилиш жойи ёки унинг қирғоғи, тепалик ва бошқа жойида бўлиши мумкин. Вужудга келган шаҳарнинг кейинчалик гуркираб ривожланишида эса унинг мезо ва макрогеографик ўринлари катта рол ўйнайди. Демак, агар микрогеографик ўрин ноқулай бўлса, шаҳар худди шу жойда вужудга келмаган бўларди (бундай қадимий шаҳарлар харобаларини Панжакент, Ахси, Насаф, Поп, Косонсой, Қийт ва

бошқа жойларда кўриш мумкин). Баъзи шаҳарлар, масалан, Чуст, Денов, Гиждувон, Нурота, Пискент, Хива кабиларжуда катта тарихга эга бўлишига қарамай, улар ҳамон кичик шаҳар даражасида қолмоқдалар. Эхтимол бунинг сабаби, уларнинг мезогеографик ўрнини ноқўлайлиги бўлса ажаб эмас. Айтиш мумкин, унча катта тарихга эга бўлмаган Навоӣ ёки чирчиқ эса аллақачон “юз минглик” чегарани босиб ўтишган йирик шаҳарлардир. Албатта бунга уларнинг мезогеографик ўрнини қўлайлиги катта таъсир қилган.

Шаҳарлар иқтисодий географик ўрнини ўрганишда айтиш мумкин, Тошкент Хўжанд (Александр Эс-Хате), Бекобод, Станбул (Константинополь, Византия) Киев, Волгоград, Самара, Москва, Санкт-Петербург, Бухоро ва Самарқанд, Тбилиси, Новосибирск мисолларига мурожаат қилиш самарали натижалар беради. Шу билан бирга талабаларнинг ўзлари ҳам истаган шаҳарларнинг иқтисодий географик ўрнини очиқ беришлари керак. Бироқ энг муҳими иқтисодий географик ўрни-бу шаҳарларнинг иқтисодий географик таъсири ва тавсифи эмас, аксинча у ўрганишнинг, таҳлил қилишнинг махсус усули, иқтисодий географик билимнинг “калит” эканлигини унутмаслик лозим. Ана шундагина, биз нима учун мазкур шаҳар, худди шу жойда вужудга келган ва ривожланган, нима учун у шундай вазифаларни бажаради ва бу ерда саноатнинг шу тармоқлари ривожланган каби жумбоқ саволларга жавоб топа оламиз.

Худди шу маънода, Бухоройи шариф ва Сайқали рўйи замин Самарқанднинг тарихий “мусобақасини”, Мовороуннахрнинг дорулсалтанати бўлишига талашганлигини, Соҳиб қирон Амир

Темурнинг Самарқанднинг ўзининг буюк империясининг пойтахти, Сомонийларнинг эса Бухорони “Қуббаи ислом” қилинишини ўрганиш қизиқарли бўлса керак.

Мавзу: Шаҳарларнинг генетик типлари

Шаҳарлар маълум сабаб, омил асосида вужудга келади. Уларнинг пайдо бўлиши қулай географик ўрин билан бир қаторда турли хил қазилма бойликларни қазиб олиш, илму-фан, рекреация, савдо-сотиқ, саноат тармоқлари, транспорт кабиларнинг ривожланиши билан боғлиқ. Шаҳар ҳосил қилувчи тармоқларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, уларнинг аҳамияти, таъсир доираси мазкур аҳоли манзилгоҳидан четга чиқади.

Қадимда шаҳарлар савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик негизида пайдо бўлишган. Кейинчалик бунга энг кўп саноат ва транспорт сабабчи бўлган. Қазилма бойликлар асосида шаклланган шаҳарларни илмий адабиётларда “ресурс шаҳарлар” деб ҳам юритишади. Бундай шаҳарлар одатда, ўз атрофи, қишлоқ жойлар билан акм боғланган бўлади.

Шаҳарларнинг аксарияти бизнинг шароитимизда яъни деҳқончилик ривожланган мамлакатларда, қишлоқлар асосида ташкил этилади, улар муайян талаб даражасига етганларидан сўнг қонуний равишда бу расмий мақомни олишади. Шаҳарларнинг бундай генетек хусусиятлари урбанизация жараёнининг, айниқса қишлоқ урбанизациясининг “шарқона” ривожланишидан дарак беради.

Шаҳарлар келиб чиқишига қараб, “янги” ва “эски” шаҳар бўлиши мумкин. Бироқ бу тушунчалар нисбийдир. Сабаби яқингача биз собиқ шўролар даврида вужудга келган шаҳарларнинг барчасини “чнги шаҳарлар” гуруҳига киритар эдик. Ҳозир эса янги шаҳарларни мустақиллик даври билан белгилаш тўғрироқдир.

Бироқ, аҳоли манзилгоҳининг юридик равишда шаҳар мақомига эга бўлиши унинг ҳақиқий янгилигини ифодаламайди. Чунки бундай аҳоли яшайдиган жойлар қадим-қадимдан мавжуд. Масалан, Чуст шаҳри сўнгги марта шаҳар унвонини расмий равишда 70-йилларда олди, ваҳоланкиунинг реал тарихи бир неча юз йилликларни ўз ичига олади. Худди шундай, Ғиждувон, Пскент, Нурота, Риштон ва ҳоказолар кўп йиллик тарихга эга.

Аслида олганда, янги шаҳар деярли “бўш” жойда, яқинда барпо бўлган, архитектура қурилиши, ободончилиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга эски қишлоқнинг янги йирик қурилиш туфайли ўз қиёфасини тубдан ўзгартириши, аҳоли сонини бир неча марта кўпайтириши ҳам унинг янги шаҳар деб аталишига асос бўла олади.

Шаҳарларнинг келиб чиқиши, уларнинг генетек хусусиятларини ўрганиш тарихий ёндашувни талаб қилади. Ана шундай тарихий таҳлил ёрдамида уларнинг ўтмиши ва ҳозирги ҳолати баҳоланади. Бу эса, ўз навбатида, шаҳарларни башорат қилишга (прогнозлашга) илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Мавзу: Шаҳарларнинг функционал типлари

Кўпчилик ҳолларда шаҳарларнинг генетек типлари уларнинг нима билан шуғулланишини ҳам белгилаб беради. Бу эса уларнинг ҳудудий меҳнат тақсимоотида тутган ўрни, башарасини кўрсатиб туради.

Шаҳарлар ҳам турли соҳаларга ихтисослашади, яъни уларнинг ўзига хос ва мос “касби” вазифаси ва йўналиши мавжуд. Бу жиҳатдан шаҳарлар саноат, транспорт, илму-фан, дам олиш марказлари бўлиши мумкин.

Шаҳарларнинг қайси соҳага ихтисослашуви, уларнинг бажарадиган вазифасини аниқлаш функционал типология доирасида амалга оширилади. Бунда бош мезон қилиб шаҳар аҳолисининг бандлик таркиби олинади, яъни қайси соҳада меҳнат ресурслари кўпроқ (мамлакат шаҳар жойлари бўйича ўртача кўрсаткичдан юқори) бўлса, ўша йўналиш мазкур шаҳарнинг функционал типини ифодалаб беради.

Одатда шаҳарлар қуйдаги функционал типларга бўлинади.

1. Кўп функцияли сиёсий-маъмурий марказлар, пойтахт шаҳарлар.
2. Кўп функцияли шаҳарлар-вилоят марказлари.
3. Кўп тармоқли йирик саноат марказлари.
4. Асосан бир неча ёки саноат тармоғига ихтисослашган шаҳарлар.
5. Транспорт марказлари
6. Агроиндустриал шаҳарлари
7. Туман марказлари
8. Рекреация шаҳарлари
9. Илму-фан марказлари, унверситет шаҳарлари ва х.к.

Юқоридаги функционал типлар шаҳарларнинг катта-кичиклигига қараб ҳам турланади. Бу ҳолда шаҳарларнинг функционал классификацияси вужудга келади.

Ўзбекистонда биринчи иккинчи гуруҳ шаҳарларга Тошкент ҳамда барча вилоят марказлари киради. Улар айна пайтда кўп тармоқли саноат марказлари ҳам ҳисобланади. Учунчи типга асосан Чирчиқ, Олмалик, Қўқон каби шаҳарлар мансуб, тўртинчи гуруҳга Марғулон, Ангрен, Оҳангарон, Муборак, Газли, Зарафшон, Тахиатош, Асака, Учкўрғон, Қувасойга ўхшашларини киритиш мумкин.

Қўқон, Ховос, Қўнғирот-транспорт шаҳарлари, Чортороқ-рекреация, Улуғбек-фан марказларидир.

Республикамизда жуда кўп шаҳарлар агроиндустриал йўналишга эга, яъни уларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналари мавжуд. Улардан кўпроқ шаҳарлар қишлоқ туманлар маркази вазифасини бажаради. Бироқ, бундай шаҳарлар-“кичик пойтахтлар” айна пайтда агроиндустриал характериға эга бўлишлари ҳам мумкин.

Пойтахт шаҳарлар мамлакат шаҳарлар тури ва тизимида карвонбошчилик қилишади. Аммо улар аҳолиси бўйича энг катта, саноат ўта ривожланган бўлиши асло шарт эмас. Чунки, бундай шаҳарларнинг асосий вазифаси-сиёсий марказ, дорулсалтанат, яъни пойтахт функциясини бажаришдан бинобарин мамлакатни бошқариш, уни сиёсий, илмий-техникавий, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ташкил қилишдан иборат бўлиши лозим.

Жуда кўп мамлакатларда пойтахт шаҳарлар муаммоси кескин туради. Бундай шаҳарлар мумкин қадар мамлакат

худудининг ўртасида (марказида), тарихан асосий туб миллат тарқалган худудда жойлашган бўлмоғи лозим. Шу билан бирга, бу шаҳарларда бошқарув функцияси кенг ривожланган бўлиши шарт.

Дунё мамлакатларининг айримларида пойтахт шаҳарлари ўзгариб турган. Масалан, Бразилияда пойтахт Рио-де-Жанейродан Бразилиага, Покистонда Карачидан Исломободга, Қозоғистонда Олма-Отадан Остонага кўчирилган ва ҳақозо. Бир вақтлар Украинанинг пойтахти Ҳарьков, Россияники Петербург, Туркияники Стабул, Қорақалпоғистонники Тўркўл бўлган, Ўзбекистон Республикасининг дастлабки пойтахти Самарқанд бўлиб, 1930- йилда бу вазифани бажариш Тошкентга кўчирилган.

Пойтахт шаҳарларининг нуфузи ҳам, маъсулияти ҳам юқори. Бинобарин, ҳар қандай мамлакат ўзининг бош шаҳри, “йўл бошчисига” катта эътибор бермоғи табиийдир, чунки улар ўша жойда яшовчиларнинг миллий ифтихори ҳисобланади.

Мавзу: Шаҳарлар классификацияси

Олдинги мавзулардан маълум бўлдики, шаҳарлар ҳар хил омиллар асосида вужудга келиб, ўзига хос вазифаларни бажаришга ихтисослашдилар. Агар дастлабки шаҳарларнинг узок ўтмишда пайдо бўлиши ижтимоий меҳнат тақсимооти таъсирида бўлса, уларнинг функционал типлари худудий меҳнат тақсимоотининг натижасидир.

Шаҳарлар бажариладиган вазифасига кўра турлилиги уларнинг айна пайтда катта-кичиклигини ҳам белгилаб берадики, бу шаҳарлар географиясидаги муҳим қонуниятлардан биридир. Демак, шаҳарларнинг катта-кичиклигига қараб уларнинг

функцияси ташкил топмайди; аксинча шаҳарларнинг функцияси, иқтисодий йўналиши аксарият ҳолларда уларнинг йириклиги ифодалайди.

Шаҳарлар ўз кўламига қараб энг аввало 3 категорияга бўлинади (умуман, бундай “уч ўлчовлик” барча мавжудодларга ҳам хос): катта, ўрта ва кичик. Бироқ бу тушунчалар тарихий-географик нуқтаи назардан нисбийдир. Масалан, бир вақтлар йирик ҳисобланган шаҳар ҳозирги даврда бундай бўлмаслиги аниқ. Айни пайтда шаҳарларнинг катта-кичиклигини белгиловчи миқдорий кўрсаткичлар ҳам ҳамма вақт барча мамлакатларда бир хил эмас. Табиийки, узоқ қишлоқ аҳолиси учун туман маркази ҳам анча йирик шаҳар ҳисобланади. Аммо, малакат ва унинг пойтахти даражасидан қараганда хатто баъзи вилоят марказлари ҳам анча кичик кўринади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, географик таққослаш ва илмий тадқиқотларни бажаришда барчага хос бўлган умумий мезон керак, яъни шаҳарларнинг йириклик категорияси, субъектив ва маҳаллий қарашларидан қатъий назар, ҳаммага бир бўлиши шарт.

Шу нуқтаи назардан ёндошганда йирик ёки катта шаҳарлар аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ, ўрта шаҳарларда 50-100 минг ва кичик шаҳарларнинг ҳар бирида камида 50 минг кишигача аҳоли бўлиши керак. Бундай классификация оддий ва барчага тегишлидир. Махсус илмий тадқиқотларда эса шаҳарлар классификацияси анча кенг турланган бўлади: I. 10 мингтагача - майда шаҳар

II. 10-20 минг -кичик шаҳар

III. 20-50 минг -“ярим ўрта” шаҳар

IV. 50-100 минг -ўрта шаҳар

V. 100-250 минг -катта шаҳар

VI. 250-500 минг -йирик шаҳар

VII. 500-1000 минг -энг йирик шаҳар

VIII. 1000 минг ва ундан ортиқ миллионер шаҳар.+

Албатта, шаҳарларнинг бундай миқдорий кўрсаткичлари тасоддий бўлмай, маълум қонуниятларга ҳам асосланади. Чунинчи, I класс шаҳарлари кўпинча темир йўл станциялари ёки кичик ресурс шаҳарчалардан ташкил топса. II классдагилар асосан ресурс шаҳарлар, III класс эса деярли батамом туманларнинг маъмурий марказларидан иборат. Бу тоифадаги шаҳарлар қисман IV классда ҳам бор. Аммо V классдан тўла текис вилоят марказлари жой олади.

Шундай қилиб шаҳарлар тўри худди армия тизимидагидек, турли босқичдаги “қўмондонларга” ўхшайди. Уларнинг бундай поғонасимон жойланиши шаҳарлар иерархиясини вужудга келтиради. Иерархия шакли қанча тўғри ва тўла бўлса, мамлакат ёки бошқа бир ҳудуд ҳам ижтимоий –иқтисодий жihatдан шунга мувофиқ мукаммал шаклланган бўлади. Махсус илмий адабиётларда Зипфа-Стюарт қонуниси мавжуд бўлиб, у ҳудуд шаҳарларининг бир тартибида тўғри жойланишини назарда тутди. Масалан, иккинчи шаҳар биринчи шаҳар аҳолисининг ярми, учинчи шаҳар унинг $\frac{1}{3}$, тўртинчиси- $\frac{1}{4}$ аҳолисига эга бўлиши керак. Бироқ, бу ҳолатда тўлалигича ўз исботини жуда кам ҳолда топгани учун, гипотеза даражасида талқин қилиниши мумкин.

Шунга қарамай, юқоридаги қоида маълум аҳамият касб этади. Ҳар қалай мамлакат ўз шаҳарлар тури таркиби ва тизимини ана шундай занжирсимон, поғонасимон тартибда шакллантиришига ҳаракат қилиши ва ўзининг минтақавий сиёсатида амалга ошириши мақсадга мувофиқдир. Сабаби – мамлакат аҳолисининг кўпчилик қисмини унинг бир ёки икки йирик шаҳрида тўпланиши ҳам (бу шаҳарлар гипертрофияси дейилади), ёки, аксинча, аҳолининг жуда кўп майда шаҳарларда тарқалиши ҳам яхши эмас. Табиийки, иккинчи ҳолда мамлакат ҳудудий иқтисодий жihatдан ривожланмаган бўлади.

Шаҳарлар иерархиясини пирамидасимон ҳам тасаввур қилиш мумкин. У ёки бу ҳудуд учун тузилган пирамида айна пайтда турли йирикликдаги шаҳарлар ривожланиши билан боғлиқ муаоммоларни акс эттиради.

Шаҳарлар классификациясида “биринчи” ва “иккинчи” шаҳар тушунчалари мавжуд, Масалан, Ўзбекистоннинг биринчи шаҳри унинг пойтахти Тошкент бўлса, унинг иккинчи даражасидаги шаҳар Самарқанддир (ҳозирги кунда бу мавқега Наманган даъвогарлик қилмоқда).

Умумун, республикамызда 17 та йирик шаҳарлар бор. Улар (аҳоласи минг киши ҳисобида, 1.01.1999 й)

I.	Тошкент	2135.9
II.	Наманган	380.9
III.	Самарқанд	362.1
IV.	Андижон	328.9
V.	Бухоро	239.5
VI.	Қарши	198.8

VII.	Нукус	201,8
VIII.	Қўқон	193,8
IX.	Фарғона	185,2
X.	Марғилон	153,8
XI.	Чирчиқ	145,1
XII.	Урганч	139,1
XIII.	Ангрен	129,0
XIV.	Жиззах	126,7
XV.	Навоий	121,5
XVI.	Олмалиқ	115,1
XII.	Термиз	111,9

Ўрта шаҳарларга Бекобод, Янгийўл, Асака, Хўжайили, Когон, Зарафшан, Гулистон, Денов, Тўрткул, Шахрихон, Шахрисабз, Косон, Чуст, Каттакўрғон, (жами 14 та) киради. Буларнинг орасида фақат Гулистон вилоят маркази. Қолган 203 та шаҳар ва шаҳарчалар кичик, яъни I-III классларга мансубдир.

Мавзу: Шаҳарлар агломерацияси

Ишлар чиқариш кучларнинг ривожланиши ва жойланиши, хусусан мужассамлашув натижасида турли функционал тип ва йирикликдаги шаҳарларнинг бир жойда ғуж ҳолда ўрнашган шакли вужудга келадики, уларни илмий адабиётларда шаҳар агломерацияси деб таърифлашади. “Агломерация” сўзи геологиядаги “агломерат”ни эслатади, яъни бир ҳудудда тўп бўлиб жойлашганликни англатади, иқтисодиёт ва айниқса Ғарбда шаклланган минтақовий иқтисодда эса саноат агломерацияси –

саноат корхоналарини бир нуқтада тўпланганлигини билдирувчи тушунча мавжуд. Шунга мос равишда агломерацион омил ва агломерацион эффект (самарадорлик) ибараси ҳам бор.

Агломерациянинг вужудга келиши тахминан қуйидаги семада (таркибда) амалга ошади. Қулай иқтисодий географик ўринга эга бўлган шаҳар аста-секин йириклашиб бораверади. Сабаби-у ўзига барча янги-янги саноат корхоналари, хизмат кўрсатиш муассалари, олий ўқув юртлари, молия-банк ташкилотлари ва бошқаларни тортаверади. Бу пайтда шаҳарнинг тортиш кучи марказга интилувчи ҳаракат авжда бўлади.

Шаҳарларнинг ёйилиб кетиши, қимматни қишлоқ хўжалик ерлари ҳисобидан кенгайиши маълум даражагача давом этиб бораверади. Кейинчалик шаҳар худудининг чексиз кенгайиши тўхтаб “қолади”, у тоғ ёки дарё, давлат чегараси ёки денгиз каби тўсиқларга дуч келади, шаҳар ичида эса уй-жой, транспорт, экология муаммолари кескинлашади. Натижада ўзига хос “революцион вазият” вужудга келади: йирик шаҳар мухити, унинг фан-техника, инфраструктура салоҳияти ўзига янги-янги корхоналарни жалб қилади, бироқ юқоридаги қийинчиликлар бунга чеклаб қўяди. Ана шундай тартибда, йирик шаҳарга яқин жойда уни тўлдирувчи, ихтисослашган шаҳар ва шаҳарчалар вужудга келади. Бундай “йўлдош” шаҳарларда марказий шаҳар эҳтиёжини қондирувчи ёки унга хизмат қилувчи объектлар ўрнашади. Шундай қилиб, йирик шаҳар ўз расмий чегарасидан чиқади, миқдор ўзгариши сифат ўзгаришига ўтади, худудий мужассамлашув ўз шаклини ўзгартиради ва шаҳарларнинг худудий тўплами пайдо бўлади.

Шаҳар агломерациясининг шаклланиши учун қуйидаги шарт ва шароитлар зарур:

- албатта бир ёки икки йирик шаҳар бўлиши керак;
- унинг атрофида каида иккита шаҳар ва шаҳарчалар бўлиши шарт;
- марказий шаҳар (агломерация ядроси) ва йўлдош манзилгоҳлар орасидаги масофа энг кўпи икки соатлик вақт доирасида бўлиши керак;
- агломерация шаҳар ва шаҳарчалар ўртасида “аҳоли” алоқаси бўлади, маятниксимон (тебранма) миграция ривожланган бўлиши шарт;
- йўлдош шаҳарларда энг ками агломерация аҳолисининг 10 фоизи жойлашган бўлиши зарур ва ҳ.к.

Кўриниб турибдики, агломерациялар ҳар қандай шароитда ҳам вужудга келавермайди; жуда кўп шаҳарлар бўлса-ю, улар орасида агломерация ташкил қилувчи марказ бўлмаса, ёки аксинча, йирик шаҳар бир ўзи бўлса бундай ҳолда агломерация шаклланмайди. Масалан, Жиззах-у катта шаҳар, лекин унинг атрофида шаҳарлар кам; Навоий ҳам деярли шунақа вазиятда, ёки Шаҳрисабз-бу ерда Китоб, Яккабоғ ва бошқа шаҳарлар ҳам мавжуд, аммо Шаҳрисабзни ўзини агломерация ҳосил қилиш қудрати паст.

Агломерациялар бир марказли (моноцентрик) ва кўп марказли (полицентрик) бўлади. Фарғона-Марғилон, Ангрен-Олмалик, Андижон, Наманган, Қарши, Нукус, Урганч ва бошқа агломерациялар битта йирик шаҳар атрофида вужудга келган.

Агломерацияларнинг ташқи қиёфаси (конфигурацияси) ҳам турлича: доирасимон, лентасимон, чўзинчоқ, амфибияга ўхшаш

бўлади. Бу ўша жойнинг ер усти тузилиши, транспорт тизими, гидрографиясига боғлиқ. Одатда, йирик дарёлар бўйида шаклланган агломерациялар 50-70 ва ҳатто 100 км-га чўзилиб кетади(*Волгоград, Кривой Рог, Братиск агломерациялари). Ҳар қайси агломерациянинг таприхий географик ўрни, асоси бўлади. Масалан республикамизда энг йирик Тошкент агломерацияси (у 30 га яқин шаҳар ва қишлоқларни бирлаштиради) Чирчиқ дарёси асосида вужудга келган. Шу сабабдан бўлса керак, у бир оз шимоли-шарқдан жануби-ғарбга чўзилган.

Ўзбекистон (ва Ўрта Осиё) агломерациялари ўзига хос минтақавий хусусиятларга эга. Улар асосан тоғ олди ҳудудларда суғорма деҳқончилик жойларида электр транспорти сустривожланган, атрофи қишлоқ хўжалик экинлари билан ўралган шароитда вужудга келган. Мохиятан бизнинг агломерациялар шаҳар эмас, балки шағар-қишлоқ агломерацияларидир.

Агар шаҳар ва шаҳарчалар, ўз аро ҳудудий тутшиб, қўшилиб кетса, у холда яхлит-улкан шаҳар вужудга келадики, уларни конурбация дейишади (Лондон, Рур ҳавзаси конурбацияси ва ҳ.к.) Бироқ, конурбация ҳам агломерацияларнинг бир шакли, кўриниши бўлсада, ҳар қандай агломерация ҳам конурбация эмас.

Шаҳарлар ҳудудий бирлашмасининг яна бир мураккаб шакли мегалополислардир (ушбу тушунчани фанга америкалик олим Жан Готтман 50-йилларда киритган). Мегалаполислар агломерацияларниг ўз аоро қўшилиб кетиши натижасида вужудга келади. Масалан, Босваш (Бостон-Вашингтон), Чигпитс (Чикаго-Питсбург) Токио-Йокогама ва бошқалар мегалополислар мавжуд.

Ўзимизнинг Фарғона водийсида ҳам аҳоли жойлашувининг ўзига хос шакли вужудга келган, уни йирик шаҳарларнинг бош ҳарфи билан ФАНЎХ мегаполиси деб аташ мумкин (Фарғона-Андижон-Наманган-Ўш-Хўжанд). Умуман эса мегалополис, ёки мегаполис улкан шаҳар (мега-катта, йирик) маъносини билдиради. Грек архитектори Доксиадис ҳатто ойкуменаполис ҳақида ҳам фикр билдирган (бу бутун дунё шаҳарларининг ягона тизимидир). Дарёларнинг қуйи қисмида жойлашган шаҳарлар бирикмасини биз дельтаполис дейишимиз мумкин.

Мавзу: Ҳозирги замон урбанизацияси ва унинг минтақавий хусусиятлари

“Урбан” (urban) –шаҳар, “зация”-жараён демакдир. Шу маънода урбанизация мамлакат ёки бошқа ҳудудларнинг шаҳарлашувини англатади. У ўрта мураккаб, ижтимоий-иқтисодий ва бутун дунёга хос глобал жараёндир. Бироқ унинг географик жиҳатлари ҳам кам эмас, чунки урбанизация турли мамлакат ва районларда ўзгача содир бўлмоқда.

Урбанизация мураккаб ҳодиса эканлиги туфайли уни фақат битта мезон, кўрсаткич билан ифодалаш, ўлчаш мумкин эмас. Аммо, шундай бўлса-да барча учун қулай бир ўлчов керак. У ҳам бўлса мамлакат ва бошқа ҳудудлар аҳолисининг қанчаси. Қанча қисми шаҳар жойларда яшаши, улуши. Нисбий ҳиссадир. Масалан Ўзбекистон Республикасида бу кўрсаткич 38%, Тожикистонда-32% Афғонистонда-19%. Туркменистонда-48% ва ҳ.к. Ривожланган мамлакатларда урбанизация коэффиценти 90 ва ундан ортиқ фоизни ташкил этади.

Урбанизациянинг умумий кўрсаткичи билан мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва унинг таркибий тузулиши орасида маълум алоқадорлик бор. Чунончи, агар урбанизация коэффиценти тахминан 70-75 ва ундан ортиқ бўлса, у ҳолда мамлакат саноат жиҳатидан юксак даражада ривожланган индустриал мамлакат ҳисобланади; 50-70%-бу ҳам ривожланган, миллий иқтисодиёти индустрал-аграр; 30-50%-ривожланаётган аграр-индустриал ва 30 фоиздан паст бўлса, суст ривожланган аграр мамлакат ҳолатида бўлади.

Аммо, шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, урбанизациянинг юқоридаги кўрсаткичи ҳамма вақт ҳамма жойларда ҳам реал ҳудудий-иқтисодий вазиятни акс эттирмайди. Масалан, Россия Федерациясининг Чукотка ўлкасида ёки Камчатка, Магадан вилоятларида, ўзимизнинг Қорақалпоғистонда урбанизация кўрсаткичи нисбатан юқори. Бироқ, бу ҳудудлар иқтисодий жиҳатидан унча ривожланмаган.

Ўзбекистон билан Туркменистонни олайлик: урбанизациянинг демографик кўрсаткичи Туркменистонда бизникидан кўра анча юқори. Ваҳоланки, иқтисодиётда бундай ҳулоса чиқариш нотўғри бўлар эди.

Демак, у ёки бу мамлакат урбанизация даражасини бошқа мамлакат билан қиёслаганда қуйидагиларга этибор бериш лозим:

- Шаҳар ташкил қилиш мезонлари (масалан, Туркменистонда бунинг учун 5 минг керак, Ўзбекистонда -7 минг);
- Шаҳарларнинг умумий сони ва зичлиги;
- Йирик шаҳарларнинг мавжудлиги;
- Шаҳар агломерацияларининг ривожланганлиги;

- Қишлоқ-шаҳар ва саятниксимон миграция;
- Аҳолининг бандлик даражаси ва таркиби;
- Қишлоқ жойлар урбанизацияси, қишлоқликларда шаҳарчасига яшаш тарзининг мавжудлиги ва ҳ.к.

Юқоридагилар урбанизациянинг нақадар мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодиса эканлигидан яна бир бор далолат беради.

Албатта, урбанизация-бу объектив ва умуман олганда ижобий жараён. Аммо унинг салбий томонлари ҳам йўқ эмас. Чунончи, экологик ва социал муаммоларнинг кескинлашуви ҳозирги замон урбанизациянинг энг кўзга кўринарли салбий “йўлдошларидир”.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистондаги урбанизация шарқона хусусиятга эга. Бинобарин, бу ерда урбанизация кўрсаткичини яқин келажакда 70-80 фоиз бўлишини тасаввур қилиш қийин ва бундай асло бўлмайди ҳам. Сабаби-бизда шаҳарлар ривожланиши қишлоқ хўжалиги билан қадимдан анъанавий ҳолда боғлиқ.

Қолаверса, бундай мамлакатларда қишлоқ урбанизацияси ҳам катта аҳамиятга эга. Боз устига, республикамиз раҳбарияти қишлоқ жойларда ижтимоий-иқтисодий туб ўзгаришларини амалга ошириш, қишлоқ индустрия

Ва инфраструктурасига жиддий эътибор қаратмоқда-ки, бу ҳам урбанизацияни ичкаридан, “яшринча” ривожланишидан дарак беради. Демак, урбанизациянинг умумий деиографик кўрсаткичи гарчи маълум қулайликларга эга бўлса-да, унинг айриқ нозик жиҳатлари ҳам мавжуд.

Мавзу: Район планировкеси ва шаҳарсозлик масалалари

Район планировкеси маълум бир ҳудудда ишлаб чиқариш корхоналари, аҳоли жойлашуви, инфраструктура элементларини географик, иқтисодий, қурилиш-архитектура ва муҳандислик-техника шароит ҳамда омилларини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилишнинг назарий ва илмий масалалари билан шуғулланади. Айнан шу маънода у конструктив география (Д.И.Богород), районнинг амалий географияси сифатида тан олинган.

Дарҳақиқат, район планировкеси иқтисодий ва ижтимоий географиянинг амалиёт билан боғлиқ бўлган энг асосий йўналишидир. У шаҳарлар географияси ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш масалалари билан яқин алоқадор.

Шуни таъкидлаш лозимки, умуман иқтисодий географияда ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил этиш ғояси асосий ўринда туради. Бинобарин, бу фанда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Район планировкеси эса ҳудуд ишлаб чиқаришни жойлаштириш нуқтаи назаридан ташкил этилади ва баҳоланади. Демак, иқтисодий географияда ҳудуд бу оддий макон, ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги шароит ҳисобланса, район планировкасида у махсус омил, ресурсдир.

Район планировкеси бу аввалги халқ хўжалигини планлаштириш эмас, у маълум бир ҳудудни лойиҳалаштирилади, схемаларни тузиш, аҳоли манзилгоҳларининг Бош планини яратиш билан шуғулланади. Шу маънода у планлаштириш билан прогнозлаш ўртасида туради. Мазкур муаммолар билан махсус илмий-текшириш ва лойиҳалаштириш институтлари машғул (ТашНИИГенплан; УзНИП градостроительства ва ҳ.к.)

Район планировкеси айни вақтда минтақавий планлаштириш ҳам эмас. Бироқ, у минтақавий иқтисод ва сиёсат билан боғлиқ. Район планировкеси, шунингдек иқтисодий районлаштириш билан ҳам алоқадор; иқтисодий районлаштириш район планировкасининг назарий асосидир.

Район планировкасида унинг объектларини тўғри аниқлаш катта аҳамиятга эга. Одатда район планировкеси учун ўрта даражадаги иқтисодий район (вилоят) ва ундан кичик ҳудудлар танлаб олинади. Ҳудуд кичрайган сари район планировкасининг аниқлик даражаси ортиб бораверади.

Кўпинча вилоят кўламидаги район планировкеси ишлари схемалар тузиш билан белгиланади. Улар, 1:100000-1:300000 масштабларда амалга оширилади. Вилоят ичидаги иқтисодий районлар учун район планировкасининг лойиҳаси тузилади. Бундай лойиҳа ишлари саноат тугунлари учун ҳам бажарилади. Агар вилоят ичидаги иқтисодий районларда 1:100000-1:50000 масштаб қўлланса, саноат тугунларида масштаб янада аниқлашади-1:25000 ёки 1:10000.

Шунингдек қишлоқ туманлари учун район планировкеси ишлаб чиқилади. Алоҳида аҳоли кўрғонлари учун эса Бош планлар тузилиб, шаҳар ва қишлоқ ҳудуди саноат, уй-жой қурилиши, дам олиш нуқтаи назаридан кичик районларга ажратилади, ҳатто айрим корхона, мактаб, бекат, магазин каби объектларни жойлашиш ўрни аниқ белгиланилади.

Бош планлар 1:10000 ёки 1:5000 масштабда яратимлади. Бундай планлар шаҳарнинг алоҳида қисми учун ҳам тузулиши ҳам мумкин. Ҳорижий мамлакатларда саноат ёки индустриал парклар,

ташкиллаштирилган саноат райони, индустрия участкаси кабилар учун ҳам ишлаб чиқилади. Уларнинг майдони кўпинча 200 гектардан ошмайди.

Район планировкасининг схема ва лойиҳалари ва аҳоли манзилгоҳларининг Бош плани одатда 25 йилга мўлжалланган бўлади. Ана шу давр учун аҳоли сонинг башорати ҳам ишлаб чиқилади. Бу башоратлар турли усулларда (экстрополяция, меҳнат ресурси баланси, турли ёшдаги аҳоли сонини демографик суриш ёки силжитиш ва б.қ.) бажарилади.

Яна шуни унутмаслик керак-ки, мамлакатимизнинг бозор муносабатларга ўтиши, мулкчиликнинг турли шаклларини вужудга келиши туфайли давлатнинг илгариги бошқарувчанлик роли ўзгаради. Бу эса район планировкасининг мақсад ва вазифаларига ҳам янгича қарашни тақозо этади.

Мавзу: Шаҳарларнинг иқтисодиётини ривожлантиришдаги роли.

Режа:

- 1. Йирик шаҳарларда саноат тугунларининг тўпланиши.**
- 2. Халқ-хўжалигини интенсив ривожлантиришда шаҳарлар олдида турган муаммолар.**
- 3. Йирик шаҳарларда аҳолини тақсимлаш.**

Ишлаб чиқариш кучларинг тез тараққий этиши урбанизация жараёнини тезлаштиришга, шаҳарларда айниқса йирик шаҳарларда саноат корхоналари кўпайишига олиб келди. 1959 йили МДХ харитасида 1679 шаҳар мавжуд бўлган бўлса, 1989 йилга келиб уларнинг сони 2190 тага етди. Аҳолиси 500

мингдан ортиқ бўлган йирик шаҳарлар сони ана шу даврда 25 тадан 57 тага етди. 1959 йилда ана шу 25 йирик шаҳарда 24.2 млн. Аҳоли яшаган бўлса, орадан ўттиз йил ўтгач 57 йирик шаҳарда истиқомат қилувчи аҳоли сони 64.7 млн. кишига етди.

1959 йили МДХ да аҳолиси 1 млн. дан ортиқ бўлган 3 та шаҳар мавжуд эди. 1989 йилга келиб бундай шаҳарлар сони 2 тага етди.

Келтирилган факт раҳамлар энг йирик шаҳарларнинг ўсиш суръатлари бошқа шаҳарларнинг ўсиш суръатларига нисбатан анча юқори эканлигини кўрсатади.

Йирик шаҳарлар иқтисодиёти кўп тармоқли мураккаб комплекс ҳисобланади. Бу комплекс узоқ муддат ичида, яъни ишлаб чиқарувчи кучлар ва фан-техника тараққиётининг муайян даражада ривожланиши асосида вужудга келади. Маълум бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида етакчилик вазифасини бажарувчи бундай йирик шаҳарларда саноатнинг бир қанча тармоқлари ривож топган, илмий тадқиқот институтлари, турли хил ўқув юртлари, маъмурий маданий-таърифий ташкилот ва муассасалар жойлашган бўлади.

Халқ ҳўжалигининг экстенсив тараққиёти йўлидан интенсив ривожланиш йўлига ўтишнинг ҳозирги даврида шаҳарлар қурилиши олдинда турган қатор иқтисодий ва ижтимоий муаммолар мавжуд.

Йирик шаҳар фан-техника тараққиётининг ва ижтимоий ривожланишнинг асосий марказлари ҳисобланади.

Йирик шаҳарларнинг ўзига хос бўлган қатор юелгилари мавжуд..

1. Бундай шаҳарларда аҳоли ниҳоятда кўп бўлади.
2. Уларда иш жойлари кўп.
3. Бундай шаҳарларда маъмурий бошқарув ташкилотлари, илмий тадқиқот институтлари, аҳолига хизмат кўрсатиш корхоналари, ўрта ва олий ўқув юртларининг кенг тармоқлари таркиб топган бўлади.

Йирик шаҳарларнинг аҳолиси ўртасида катта ёшдаги аҳолининг салмоғи катта ўрин тутди, чунки бундай шаҳарларда қишлоқ жойлардагига ва кичик шаҳарлардагига нисбатан туғилиш камроқ бўлади. Йирик шаҳарларда технология жиҳатидан ўхшаш бўлган корхоналарнинг бир-бирига яқин жойлашганлиги, турли хил хизмат соҳаларидан биргаликда фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги, илмий марказларнинг ўрта ва олий ўқув юртларининг яқин бўлиши саноат корхоналарининг мақсадга мувофиқ тарзда жойлашишига ижобий таъсир кўрсатади.

Қишлоқ жойлардагига ва кичик шаҳарлардагига нисбатан туғилиш камроқ бўлишига қарамай, йирик шаҳарларда истиқомат қилувчи аҳоли сони ниҳоятда тез кўпаяди. Бунга энг аввало, йирик шаҳарларда иқтисодий қулайликларнинг мавжудлиги сабаб. Чунки бундай шаҳарларда жойлашган саноат корхоналари катта фойда келтиради. Саноат корхоналари орасидаги мавжуд технологик боғланишлар ишлаб чиқариш билан алоқадор бўлган қатор сарф харажатларни камайтириш ва қўшимча самара олиш имконини беради.

Йирик шаҳарларда ижтимоий меҳнат унимдорлиги кичик шаҳарлардагига нисбатан анча юқори. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот тан нархи анча паст.

Йирик шаҳарлар ташкилотчилик ролини ҳам бажаради, яъни бундай шаҳарлар кўп жойларда янги саноат корхоналарини, транспорт ва маданий-маърифий марказларни вужудга келтиришда фаол иштирок этади, шунингдек яқин атрофдаги кичик шаҳарлар. Районлар ва бошқа аҳоли муносабатларни ривожлантиради.

Шунга кўра қурилиши лозим бўлган янги саноат корхоналарни ана шундай йирик шаҳарларда жойлаштиради.

Мамлакатимиздаги йирик шаҳарларнинг сиёсий қисми муҳум саноат, маданий ва маъруфий хўжалик маркази бўлиб ҳисобланади. Улар орасида Андижон, Бухоро, Қўқон, Марғулон, Наманган, Фарғона ва Самарқанд каби кўҳна шаҳарлар бўлиб, бу шаҳарларнинг иқтисодий ва маданий қиёфаси кейинги пайтда ўзгариб кетади, улар айниқса саноат тармоқларининг кўзга ташланганлиги билан ажралиб туради.

Йирик шаҳарлар жумласига кирувчи Олмалик, Ангрен, Навоий, Чирчиқ каби шаҳарлар янги шаҳарлар ҳисобланади, уларнинг ривожланиш суръатлари бир қатор эски шаҳарларга қараганда анча юқоридир. Ана шундай шаҳарлар ҳам тез орада йирик саноат марказларига айланади. Уларда аҳоли сони анча тез ўсмоқда.

Қатор хорижий мамлакатларда амалга оширилган тажрибалар шуни кўрсатадики, йирик шаҳарларда иш жойларини қисқартириш ҳамда урбанизацияни амалга

ошириш, яъни йирик шаҳарлар аҳолисини яқин атрофдаги кичик шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктларига тарқатиш йўли билан ҳаддан ташқари катталашиб кетган шаҳарлардаги аҳоли сонини камайтириш мумкин экан.

Бундай йўлни амалга ошириш учун йирик шаҳар аҳолиси кўчирилиши лозим бўлган район ва шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти яхши йўлга қўйилган бўлиши керак. Шундай қилиб, ижтимоий ва иқтисодий соҳаларда усталик билан йўл тутилиши туфайли йирик шаҳарлар аҳолиси сонини фақат чеклаб қолмай. Балки камайтиришга ҳам эришиши мумкин бўлади. Бундай тажриба жаҳонда энг йирик шаҳарлардан ҳисобланган Нью-Йорк ва Лондон каби шаҳарларда амалга оширилган ҳамда улар яхши натижа берган.

Йирик шаҳарлар аҳолисини чеклаш борасида олиб бориш керак бўлган сиёсат бундай шаҳарларнинг ҳам ижобий ҳам салбий томонларини тўла ҳисобга ола билишга асосланган бўлмоғи керак.

Хўжалик тармоқларини ҳар томонлама ривожлантириш мақсадида янги ерларни ўзлаштириш, улани ишга солиш, мамлакатда мавжуд бўлган табиий бойликлардан кенг фойдаланиш муаммоларини доимо диққат марказида бўлиб кеган. Ўтган давр мобайнида ишлаб чиқарувчи кучларни мамлакат бўйлаб жойлаштириш, уларни ривожлантириш масалалари янги ерларни ўзлаштириш, ер ости қазилма бойликларини ишга солиш масалалари берилди. Хилма-хил хом ашё, ёқилғи ва бошқа табиий бойликлардан кенг фойдаланиш айниқса сўнги 30-35 йил ичида авж олди.

Маълумки,хўжалик мақсадида ўзлаштирилиши лозим бўлган ерлар деганда, аҳоли онда-сонда учрайдиган, саноати ва транспорти

Мавзу: Шахар ва қишлоқ ўртасидаги иқтисодий алоқалар

Режа

- 1. Шахар ва қишлоқ ўртасидаги ижтимоий- иқтисодий муаммолар.**
- 2. Шахар ва қишлоқ ўртасидаги тафовутларни белгиловчи омиллар.**
- 3. Шахар истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчи.**

Шахар билан қишлоқ ўртасидаги ўзаро муносабатлар ижтимоий –иқтисодий муоммолар орасидаги энг долзарбларидан ҳисобланиб, қатор муҳим масалаларни ўз ичига қамраб олади.Шахар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим алоқаларни барқарорлаштириш,шахарларнинг қишлоққо, қишлоқнинг ўахарга ёрдамини йўлга қўйиш йирик ижтимоий – иқтисодий вазифалар қаторига киради ва урбанизациянинг энг кўзга кўринган муоммоларидан бири ҳисобланади.

Малумки шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутлар сақланиб қолмоқда.Шаҳар билан қишлоқдаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг бир хилда ривожланмаганлигини, маданият ва аҳолининг маълумот даражаси, юқори малакали кадрлар билан тامينлаш даражаси хар хиллиги ҳам бунни исботлаб турибди.

Озиқ –овқат махсулотлари истъемол қилишда ҳам айрим тафовутлар сақланиб қолмоқда, масалан, 1988- йил маълумотларига кўра, Ўзбекистонда калхозчи ишчи ва хизматчига нисбатан гўшти 4,7 баробар,сутни 1,4, тухумни 1,6 қанд шакарни 1,9 баробар кам истъемол қилган. Қишлоқ жойлардаги аҳоли хатто хўл мевани ҳам шаҳар аҳолисига нисбатан 1,3 баробар кам истъемол қилар экан.(1989йил 18 феврал)

Шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутларни белгиловчи омиллар орасида ишлаб чиқарувчи кучлар даражасининг ҳар хиллиги асосий омил ҳисобланади.Аҳоли турмушининг кўп томонлари айти шу масалага жуда боғлиқ. Бу муҳим тафовутларни бартарф етишда ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси ҳал қилувчи рол зйнайди.Чунки аҳоли пунктлари шаҳар ва қишлоққа ажратиш негизида меҳнат тақсимоти,яъни уни индустриал ва аграр меҳнатга ажратиш ётади.

Қадимдан шаҳар қишлоқ хўжалик махсулотларини истъемол қилувчи аҳоли пункти, деб қараб келинар еди. Эндиликда аҳвол тубдан ўзгармоқда.Шаҳар истъемолчи бўлиб қолмай, балки истъемол махсулотларини иўлаб чиқаришнинг фаол иштирокчисига айланиб бормоқда. Бу энг аввало, шаҳарнинг қишлоқ хўжалиги учун турли машиналар ва бошқа асбоб- ускуналар етказиб беришда намоён бўлмоқда. Шаҳарда мавжуд бўлган муҳим инсоннинг ҳар томонлама камол топиши учун қишлоқдаги муҳитга нисбатан анча қулай.Аммо шуни унутмаслик керакки,вақт ўтиши билан қишлоқларнинг

ахамияти асло пасаймайди.Айниқса унинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб беришдаги ўзига хос ўрни нихоятда беқиёсдир.

Шуни ҳам алаҳида таъкидлаш керакки, ҳозирги қишлоқ аҳолиси олдида ҳал қилиши лозим бўлган қатор муоммолар турибди. Бундай муоммолар айниқса, ижтимоий соҳада кўпроқ учрайди.

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг кескин оғирлашиши натижасида Россиядаги қатор қишлоқларнинг аҳолиси ўз яшаш жойларини ташлаб шаҳарларга кетиб қолмоқда.

Бу жараён тобора кенг тус олмоқда. Туғилиш даражаси паст бўлган районлар учун бундай аҳвол айниқса ёмон таъсир етмоқда. Қишлоқлардан шаҳарларга кетиб қолувчи аҳоли учун эса қўшимча ишлаш бўлади. Моддий ва молиявий ахиол оғир бўлган ҳозирги шароитда бу ишни амалга ошириш анча мушкул.. Қишлоқларни ташлаб шаҳарларга кетиб қолишга сабаб бўлган асосан баъзи районларда экологик вазиятнинг ёмонлашаётганидир.

Айрим аҳоли пунктларида бу борада аҳвол шунчалик ёмон еус олмоқдаки, аҳолини бундай танг вазият вужудга келган жойлардан бошқа жойларга кўчириш зарурати туғилмоқда.

Шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги ижтимоий ва иқтисодий, маданий – маиший, соҳаларга оид бўлган муҳим тафовутларга барҳам бериш қишлоқларни тугатиш ёки барча қишлоқларни шаҳар пунктларига айлантириш зарур деган гап емас. Аксинча, қишлоқ аҳолисининг азалий урф- одатларига анъаналарига суянган ҳолда, қишлоқларда меҳнат ва турмуш

даражасини хар томонлама юксалтиришга ҳаракат қилиш керак.

Шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги мавжуд бўлган муҳим тафовутларни тугатишга қишлоқ аҳолисининг миграцияси катта рўл ўйнайди. Бу жараён шаҳар аҳолиси билан қишлоқ аҳолиси ўртасидаги ўзаро муносабатларни ифодаловчи омиллардандир. Миграция жараёнида қишлоқ аҳолисининг маълум бир қисми ишлаш ва ўқиш учун шаҳарларга қатнаб туради, бунда уларнинг доимий яшаб турган жойи ўзгармайди. Бу ҳол айниқса йирик шаҳарларга яқинроқ турган қишлоқлар учун ҳосдир. Бундай миграция жараёни улар орасидаги турли хил алоқаларни мустаҳкамлайди. Бундай жараён ёрдамида ишлаб чиқаришда ишчи кучи етишмайдиган шаҳарлар қўшимча меҳнат ресурсларини яқин атрофдаги қишлоқлардан олиш имкониятига ега бўлади.

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. Аллаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М.1983.
2. Ата-Мирзаев О.Б. Региональное прогнозирование расселения и управление процессом урбанизации. Т. 1979.

3. Ахмедов Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари. Т. 1991.
4. Баранский Н.Н. Становление экономической географии. М. 1980.
5. Лаппо Г.М. География городов. М. 1997.
6. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. М. 1987.
7. Перцик Е.Н. Районная планировка (географические аспекты). М. 1973
8. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика). М.1991
9. Районная планировка. Справочник проектировщика. М. 1986
10. Салиев А.С. География городов республик Средней Азии. Часть 1.Т. 1980 Часть 2 Т 1984
11. Салиев А.С. Проблемы расселения и урбанизации в республиках Средней Азии Т. 1981
12. Саушкин Ю.Г. , Глушкова В.Г. Москва среди городов мира. М.1983
13. Хореев Б.С Городские поселения СССР. М. 1969
14. Яргина Э.Н., Коснухий Я.В. и др. Основы теории градостроительства. М.1985

МУНДАРИЖА

1. Шаҳарлар географиясининг фанининг объекти ва предмети....
2. Шаҳарларни географик урганиш.....
3. Шаҳарларнинг тарихий шаклланиши ва «шаҳар» хақида тушан.....
4. Шаҳарларнинг иқтисодий географик урни.....

5. Шахарларнинг генетик типлари.....
6. Шахарларнинг функционал типлар.....
7. Шахарлар классификацияси.....
8. Шахарлар агломерацияси.....
9. Хозирги замон урбанизацияси ва унинг минтакавий хусусиятлари.....
10. 10.Район планировкаси ва шахарсозлик масалалари.....
11. Шахарларнинг иктисодиётни ривожлантиришдаги роли
12. Шаха рва кишлок уртасида иктисодий алокалар.....
13. Адабиётлар.....

